

Предговори, послеслови и рецепция на романа „Чичо Томовата колиба“

Мария Пилева

Като паратекстове, предговорите и послесловите играят значителна роля при оформяне на рецепционния образ на дадено литературно произведение. Самият паратекст представлява концепт в литературната интерпретация, придружаващ творбата текст, негова повърхност или покрайнина, но не само граница, а по-скоро праг, контролиращ четенето (Genette 1997:1). Информацията, която тези текстове представят на читателя, съдържа значещо послание, задава насока, спомага за изясняването на концепцията на автора и неговите намерения. Чрез тях се разкрива контекстът на появата на дадена книга, предразполагат се очакванията на реципиента. От друга страна, всяка културно-историческа ситуация предопределя феномена на рецепцията на литературния текст. За да не останат скрити обаче отделни страни от историята, съдбата, подтекста, духовните послания на творбата, е необходимо изследването ѝ да започне именно от предговора и да завърши с послеслова.

След заглавието, което „съдържа и предлага кода за разбиране на текста“ (Протохристова 1993:210), предговорът или предисловието (носещи своята семантика) допълват и дообясняват ключовете за разбиране, дозадават прочита, както и „рекламират“ ползата от словесното изделие. Според някои съвременни изследователи това е въвеждащ текст, който „кръстосва в себе си различни изказни режими, отварящи и различни входове към художествения текст“ (вж. Корсемова, Манолакев 91:245) и още в комбинация със заглавие, подзаглавие, посвещение, епиграф, предговорът съставлява паратекстово „предверие“ към творбата, което му набавя особен комуникативен статус на посредник с читателите, стремящ се да подсказе или формулира възприемателска позиция, релевантна на авторовите очаквания за „идеален“ прочит. Но предговорът е и метатекст, който коментира, допълва, изяснява, разкрива основния текст, „запазвайки своята структурна особеност по отношение на компактността на цялата творба“ (Дамянова 2004:264).

Предговорът създава идеята за подреденост на литературния курс и написан коректно, може да бъде неоченима помощ за разбиране на значимостта на книгата. Той не привнася допълнителна информация за предмета ѝ, но служи като средство за утвърждаване на съществуването ѝ. Предговорът е изследван като един от най-значимите „прагове“

на текста (Ж. Женет); определя се като основен компонент от паратекстовата рамка на книгата, обусловен от авторовата воля, от тази на творбата и от интереса на читателя (Р. Дамянова); назован е „институционална горна бариера на текста“, „поле за тълкуване, което предполага един пред-прочитен херменевтичен кръг“ (Цв. Ракъовски), послание към читателя преди основния текст на книгата.

По време на Българското възраждане, когато от особена важност е представянето на дадена книга пред четящата аудитория, предговорът (по-често назоваван предисловие), в който се открива влиянието на чужди устойчиви образци и се осъществява общуването с читателя, се наотварва с допълнителни функции. Честа практика е прякото обръщение към читателите и засягането на общозначими проблеми като духовното и политическото робство, образованието, националния език. Още при Паисий се открояват ролята на предговора в структурата на творбата и обвързаността му със съдържанието ѝ, подчинени на просвещенските изисквания за утилитаризъм – водеща линия за близо век. Според възвеждащата студия в сводния труд *Българска възрожденска литература* на Д. Леков възрожденският предговор се утвърждава като своеобразна жанрова форма, често изпълняваща функциите на статия; родее се с публицистиката, научното изследване, есето (Леков 1993:7, 22); дори се превръща в манифест (Леков 1988:154). Целта е да въздейства не само върху литературните критерии на читателя, но и да изгради гражданска позиция. При преводната литература усилията на преводача (често и автор на предговора) са насочени към това да включи книгата в българския национален контекст, да я направи достъпна и значеща за реципиента, да поеме диалога с творбата чрез предисловието. В средата на XIX в. не е задължително да се знаят имената на автори и преводачи, но стойността на литературното произведение и мястото му в духовния свят на възприемателя се определят от актуалността, от непосредственото идейно-емоционално внушение и конкретните утилитаристични нагласи на книжовниците.

Отпечатана като подлистник на в. *National era* през 1851 г. в 40-седмична поредица, историята за Чичо Том получава незабавен отклик в САЩ и още на следващата година е издадена като самостоятелна книга. Първият български преводач на *Чичева Томова колиба* (1858) – Димитър Мутев, наричан от съвременниците си „дълбокоучен“ и „ученейши“ (вж. Младенова 2012:28,32), започва своя неподписан, но най-вероятно негов, *Предговор* с успеха на книгата по цял свят и мотивира избора за превеждането и публикуването ѝ на страниците на списание *Български книжици*, цитирайки чуждестранния предговор: „Целта на тайна книга е да разувери човечеството, че Бог, Който е позволил човеку да бъде Господар над рибите..., над птиците..., над зверовете..., не е даровал това господство само на някои поколения с известен цвят, и в истото време е включил в числото на зверовете други поколения... Има закон повисок от всичките човечески закони, един и истийът за цял свят, един и

истийт за всички времена..., написан с перст Божий в сърцето на чловека.“ (Стоу 1858:1). Така Д. Мутев остава коректен не само към текста на романа, преведен от английски, но и към допълнителния текст – предговор от „едно издание“, както сам споделя, без да конкретизира кое точно. Със сигурност обаче не е първото от 1852 г. с *Предговор* на преп. Джеймс Шърман, който се появява в още няколко американски издания на книгата и акцентира на влиянието на литературата и изкуството върху човешката хуманност и християнските принципи, поставя закона, езика и литературата в един смислов ред и завършва с библейските цитати от Исаиа 42:4 и Псалм 72:12, 14, разкриващи Божието правосъдие, освобождение и изкупление на страдащите (Stowe 1852:V–VIII), без подробности за авторката. Д. Мутев също не споменава нищо за нея (типично за Възраждането), а се съсредоточава в предговора върху значимостта на книгата и изтъква нейното влияние и успех, без да се фокусира върху съдържанието. Видно е, че като доктор по философия на Берлинския университет него го вълнуват повече философските и религиозните въпроси, които повдига книгата, както и целта на написването ѝ. Веднага след уводния абзац той добавя избрани цитати от предговора на английското издание, всеки от тях поставен в кавички – жест, който сам по себе си говори за признаване на авторитета на чуждото слово, въпреки че не е посочено конкретно име. Накрая Мутев споделя, че нищо не прибавя към тези думи и се надява на скорошно очистване от „ония страници, които вносят в законите ѝ [на Северна Америка] срам и противоречие“. Като предоставя книгата на обществото (не на отделния високообразован, а на масовия читател), преводачът и главен редактор изпълнява своята мисия, както я разбира и декларира в програмната статия на сп. *Български книжици*: да се погледне към историята на другите народи, да се възроди и културно издигне българското, да се удвоят и утроят усилията и нищо да не се жали, за да може да се просвети човек с потребните науки и затвърди националното самочувствие. Разширяването на познавателните хоризонти стига до отразяване на „Неволничеството в Северна Америка“ в статия със съчинението на Еббота за о-в Куба (1861). За съжаление, на страниците на списанието в двете годишнини 1858–59 е поместена само непълната първа част на романа на Стоу, като отпечатването спира след оттеглянето на Д. Мутев от редакторския му екип.

За влиянието обаче на този труд може да се съди от едно писмо на Нешо Бончев – взискателния критик на българските преводи – до майка му от декември 1859 г. В него са включени съвети към сестра му Ана какви книги да чете и наред с *Българска история*, *Борис и Белизарий*, *Жизнеописание Венелина*, *Здравословие*, той поставя „*Чичова Томова колиба* в „Българските книжици“ накрая“ (Бончев 1983:266). Високата оценка на Бончев за даровития преводач Димитър Мутев, който осъзнава полезното за българския читателски вкус, се допълва от похвалата на Г. Кръстевич за „простотата и яснотата на изражението му и в то же време сладостта и гладкостта на езикът му“ (Кръстевич 1859). Така със

своя превод, който следва изискванията на тогавашната критика, и с предговора към него, Мутев задава достоен модел за следване. Той се явява не само преводач и тълкувател на съдържанието на книгата, но и ценител на достойнството и общественото ѝ значение, което намира отражение в предговора (Станчева 1991:17). Именно в периода на обособяване на идеите за черковна борба и опитите за официално признаване на българската националност в пределите на Османската империя, когато интересите на читателите са насочени предимно към книги с религиозна тематика, съществува огромна нужда от четива като *Чичо Томовата колиба*, които да укрепят вярата и духа.

Предговорът на първото издание на романа на Стоу на български се отличава с почти двойно по-едър шрифт от текста на превода и е разположен на три страници. С официалния си тон и липсата на преки обръщения към читателите, Д. Мутев се вписва в тенденцията за преодоляване на етапа на многофункционалност с отношение към различни въпроси, дидактичността, аморфността, задавайки нов изчистен модел на възрожденски предговор. Според класификацията на авторите паратекстове по Ж. Женет и ако се приеме тезата, че преводачът е и съавтор, предговорът на Д. Мутев може да се нарече *оригинален*, въпреки че не е авторски. Той се появява с първото издание на творбата на български език, цели да събуди читателския интерес и функционира като оригинален за българската литературна среда.

Следващите първото издание автори предговори и послеслови биват *поредни* – съобразени с нова комуникативна ситуация, след като творбата е влязла в обръщение и може да се отчете (и/или коригира) някаква осъществена рецепция, и *закъснели* – в дълго отлагани издания или преиздания (Genette 1987:196). Поредни биха могли да се нарекат двата предговора на *Чичо Томовата колиба* от края на XIX век, както и още няколко от началото на XX, въпреки че отново са направени от преводачите или авторите на преработките – също загрижени за успеха на книгата. При тях личи диференциация в тематиката от първия предговор. Съществена разлика представлява фактът, че – освен за книгата – се заговаря и за автора, споменават се биографични данни с подробности за творческия път, идеите, които са допринесли за появата на текста, както и оценки за издаденото произведение.

Постигнатото от Мутев се оказва не само актуално за момента, но и необходимо за следосвобожденския литературен живот. През 1898 година излиза най-цялостното до този момент издание *Чичовата Томова колиба или Животът на негрите в Америка* с предговор, озаглавен *Хенриета Бичер-Стоу*.

Междувременно се появява едно обявление от Т. Шишков за негов осъществен превод на „превъзходния този роман“ във в. *Век*, I, 8, от 2 март 1874 г., с. 4. „Поради характера си обявленията в сравнение с предговорите дават по-малки възможности на авторите да развият свои идеи за предмета и същността на науката, от чиято област е книгата, която

предлагат“ (Обявления... 1999:30), но това обявление е изключително важно, тъй като актуализира спомена за превода в *Български книжици* от първия редактор на списанието Димитър Мутев, който обаче „напечатил едва 1/6 част от книгата“, като другите части останали неиздадени; а не се знаело и дали преводът изобщо е „свършен“. Изходният текст, на който се спира Шишков, е „последен един френски превод, който е украсен и с 9 хубави картини посред текста“. Заглавието, което предлага той, е *Чичева Томина колиба или Животът на негрите в Америка*, като отправя покана за спомоществователство за отпечатването на неговия вероятно пълен превод на романа. Не е открит ръкопис или издание на въпросния текст, но конструкцията на заглавието от изданието от 1898 г. повтаря неговото, без посочване на преводач, и е твърде възможно да е използван преводът на Шишков.

Началото на предговора от изданието от 1898 г., публикувано от Ив. Г. Говедаров и сие, акцентира, че предлага на читателите „пълен превод на знаменития роман“. Авторката е представена като позната „със сериозността на характера си, с пуританска определеност в симпатиите и възгледовете, с горещо – и в същото време положително – предаване на служение Богу и на страждущето человечество“ (Стоу 1898: III) и с много топло чувство се щрихира животът ѝ, вкл. пребиваването на младото семейство Стоу в Синсинати – един от центровете на южноамериканския робовладелски строй – където се сблъскват с всички ужаси, жестокости и престъпления против негрите. При завръщането им след 17 години на север Стоу пише прочутия си роман „филипика против робството“, който попада на благоприятна почва и предизвиква силна реакция срещу тази позорна практика. И въпреки че е „написан с прост и малко наивен език“, романът придобива бърза популярност, именно защото е достъпен за масовия читател, и става „памятник в сърцата на съвременниците на писателката“, „посрещнат като ново евангелие“, се изтъква в предговора (Стоу 1898: IV–V). Споменати са десетки мелодрами, направени по романа на Стоу, предизвикали „потоци сълзи“, и са изброени дванадесетина други нейни творби с годините им на издаване, с признателност към авторката и заслуженото ѝ място в историята на световната литература. Този предговор се характеризира с обяснителни и подготвителни функции за прехода към нов тип възприятие.

Тъй като преводът в това издание е пълен, той завършва с 45-та глава *Concluding Remarks – Последня дума*. Този авторов послеслов съдържа тезата за мисията на християнската църква като стожер на вечния закон и анализите на Хариет Б. Стоу, изобилстващи с множество културни особености и алюзии. Самата авторка го смята за изключително важна и неделима част от книгата, след като е поставила и поредна номерация, а не само заглавие над този текст. Въпросната глава представя с примери и свидетелства достоверността на разказа и съществуването на неоспорими доказателства за страданията на „черната стока“, вкл. писма и документи (разгледани по-подробно в отделна нейна книга *A Key to Uncle Tom's Cabin*, 1853). Голяма част от диалозите, които Стоу е слушала

лично или са ѝ разказвани, са предадени дума по дума в романа, което обаче според нея представлява само „бледа сянка“ на случващото се. „Няма нищо по-трагично и по-ужасающе за описание, за казание, за забележаване, от тия сцени, които се извършват всяка минута в нашето отечество под закрилата на американските закони, под закрилата на Христовия кръст“ (Стоу 1898: 405).

Въпреки че използва третолична форма, авторката не се дистанцира от посланието, което предава, по-скоро това представлява форма на смирение и възможност да заговори от името на обществото (когато на жените все още не им е позволено да издигат своя глас) за проблемите с ограничените права на негрите да свидетелстват в съда, да се образуват, да бъдат свободни. Хариет Бичер-Стоу изброява редица примери с освободени негри, постигнали невероятни успехи с образование, работа, дори и самооткупили се и закупили свой имот в района на Синсинати. Апелът ѝ е отправен към всички „граждани и гражданки на Америка“ – фермери, моряци, жители на щата Ню Йорк, земеделци, но най-вече към американските майки, носещи отговорност за възпитанието на своите деца в дух на хуманизъм и съпричастност към страдащите, и към християните, които имат дълг към „нешащните бежанци“ да отворят черковните храмове и училищата за тях и да заговорят в тяхна защита. Стоу напомня, че „съдбата на народите е в ръцете на един Бог, който държи сметка за всичко“ и предупреждава за опасността от „оня закон, в силата на който неправдата и жестокостта навлича върху народите гнева на Всемогъщия Бог“ (Стоу 1898: 407, 411). Поради ясната си социална визия, Хариет и нейните сестри оставят ярки следи в американската културна и обществена действителност – Катрин – в сферата на женското висше образование, а Изабела – в кампанията за правата на жените (вж. Еърхарт 2007: 879).

Още един вариант на романа излиза на български през 1898 година със заглавие *Колибата на чича Тома* – първият съкратен, но пък снабден с подробен *Предговор*, подписан от преводача М. Москов, с датата и мястото на написване: Търново, 1897 г. декемврий (и преиздаден през 1902 и 1918 г., като цитатите по-долу са от изданието от 1902 г.). В него се споменава накратко за съдържанието на романа, за историческия и политически контекст, вкл. отношението на европейските заселници в Америка към туземците индианци и към негрите. Авторката е определена като „човеколюбива... дъщеря на един прочут свещеник – проповедник“ (Стоу 1902: IV), написала романа, за „да помогне да се отърват негрите и американците от робството“, с „топло, искрено чувство“ (Стоу 1902: V). Преводачът отбелязва нейното негодувание към безмилостното продаване на „клетите роби“ и посочва накратко биографични сведения за авторката, за успеха на произведението и колко издания е претърпяло. Важни са споменаванията на колко езика е преведено (19) и че е „преправено 20 пъти на драматическо произведение“ (Стоу 1902: V), което свидетелства, че нагласите на Българското възраждане към драматизирането на романи

продължават до края на XIX век. Надеждата на М. Москов е „*Колибата на чича Тома* да възбуди у читателя чувства на обич, на симпатия към злочестото чловечество“ и да „принася голяма полза на юношеството“. Тези размисли кореспондират с думите на самата писателката, която „изказала надежда, че нейната книга ще ги научи (младежите и децата) да обичат бедните и угнетените и да им бъдат състрадателни“ (вж. Иванов 1900: 70). Затова и в този предговор се набляга върху темата за възпитанието в изконните християнски ценности и хуманизъм.

М. Москов отбелязва кога е започнало да се печата на български език произведението на Бичер-Стоу и къде, като коректно препраща към Д. Мутев и сп. *Български книжици*, но поради трудността младите читатели да го намерят и прочетат „засега им го даваме в съкратен превод“ (Стоу 1902: V), т.е. тук посочва и към кого е ориентирано изданието. Този предговор показва, че никога не е късно да се информира новата публика; той съдържа основните компоненти на такъв вид паратекст с разбиране за функциите му. Въпреки че не е посочено от какъв език е преведен романът, възможно е това да е както от руски, така и от някой от европейските езици (М. Москов учи в семинария в Одеса, а по-късно следва литература в Женева и самият е автор на родолюбива белетристика и на *История на българската литература* – вж. *Речник на българската литература*, т. 2). Текстът на предговора представлява добър модел за подражание в първите десетилетия на XX в.

Със заглавие *Как се е появила книгата Чичовата Томова колиба и бележки за живота на авторката* излиза най-подробният – в V части – предговор на преработката на творбата, осъществена от Д. Мавров и Г. Палашев (1911, с преиздания през 1924, 1932, 1946 г.). Тук за първи път са приложени снимки и литография на писателката и много подробно описание на живота ѝ, с примери от училищните и младите ѝ години, дейността ѝ като помощник в училището на нейната сестра Катрин, където обучавали и децата на негрите заедно с другите ученици, здравословните и родителските ѝ грижи. Текстът започва с това, за кого е предназначена „знаменитата книга“: „богати и бедни, образовани и необразовани, възрастни хора и деца“, защо е написана: „от християнска любов и горещо съчувствие към угнетените и унижените“; какво описва: „истински случки“ и какво постига: „възбудила дълбоко състрадание към нещастното положение на робите от черното племе и спомогнала на американския народ да разреши въпроса за робството на негрите“ (Стоу 1911:3).

Контекстът на появата на романа *Чичевата Томова колиба* е описан подробно – настроенятията в американското общество, вестникът и дружествата, които се основават в защита на негрите, вечерните училища и др. В предговора на Мавров и Палашев се разкрива как несправедливият закон, който лишавал негрите от право на прибежище, предизвиква всеобщо негодувание и родственица на Стоу я подтиква да напише нещо в защита на уязвимите роби и как Стоу „се залавя за този подвиг. С перо в ръка и с пламтящо сърце в гърдите, тя излиза на двубой с

най-силните хора в нейното отечество“ (Стоу 1911:14). Споменат е моментът, когато в нея изпъква сцената със смъртта на Чичо Том (финалната сцена от романа) по време на богослужение, докато Словото прониква дълбоко в душата ѝ, както и първите ѝ слушатели и ценители – децата. За първи път в български предговор се засяга въпросът за негативните реакции в САЩ след публикуването на романа на Стоу – забраната на книгата да се разпространява в Южните щати, неверните слухове и появата на антиромани с противоположно съдържание. Споменати са няколко думи за заключението на романа, което липсва в тази преработка и няма да се появи в нито едно от последвалите издания на романа. Не е пропуснато бързото популяризиране на книгата и успехът ѝ в Европа, които спомагат за устройване на събрания и набиране на средства за откупуване на негрите, като и най-бедните са имали възможност да се включат. А Стоу освен всичко успява да открие училища за негрски деца, както и висше училище за учители негри (вж. Стоу 1911:18–19). Това – настояват авторите на предговора – свидетелства за влиянието, което е имала авторката след написването на книгата и ролята ѝ за освобождаването от робството. Те не пропускат да отбележат празнуването на седемдесетгодишнината от рождението на писателката на 14-ти юни 1882 г., което се превръща в национален празник.

Последният абзац на този предговор преди финалната бележка на Мавров и Палашев функционира като поанта: „Безсмъртното ѝ произведение *Чичовата Томова колиба* и до сега развива в сърцата на читателите стремеж към светлината и истината и възбужда у тях любов към Бога и ближния“. Накрая е поместено кратко обяснение в какво се състои тяхната преработка на „съществуващия до сега единствен български пълен превод, извършен доста сполучливо“ (има се предвид изданието от 1898): „да нагодим книгата тъй, щото тя да бъде разбираема за нашите малки и големи юноши“ и как са го постигнали: „използувахме няколко сполучливо извършени съкратени преводи на руски, френски, шведски и др. езици“ (Стоу 1911:20–21). Коректното спазване на изискванията на паратекстовия жанр в този случай се оказва значително постижение на авторите на преработката.

В преизданията от 1924, 1932 и 1946 г. същият предговор вече е значително съкратен, вкл. заглавието му – *Хариет Бичер-Стоу*, както и самият текст на романа. Предговорът тук не е разделен на части, липсват въвеждащите и заключителните бележки на самите автори на преработката Мавров и Палашев за съкращението и намесата в текста. С името *Предговор* този вече съкратен текст изненадващо се появява и в „превода“ на Б. Вечеров, осъществен малко преди средата на ХХ в. и публикуван от издателство „Смрикаров“. Единствено няколко абзаца са слети при него и има минимални лексикални промени. В преизданието му от издателство „Прозорец“ (1992) са отпаднали краесловните *ерове*, някои стари падежни окончания, ятовата гласна е нормативизирана. Поради компилативния характер на този предговор няма да му се отдели повече място в настоящата статия.

В *Предговор* към разказания за деца вариант на Х(енриета) Е(лизабет) Маршал (1932) е посочено: „понеже книгата не била писана за малки деца, много работи трябваше да се изпуснат и променят“, като е направен опит да се следва начина на повествование на Хариет Б. Стоу. Написан също с уважение към авторката – „една добра жена с милостиво сърце“ – този предговор, макар и кратък, разкрива на малките читатели голямото влияние на световноизвестната книга и поставя акцент върху достоверността на повечето от описаните случаи. За пореден път читателят е убеждаван, че художественият факт се припокрива с реалния. Показано е и значението на творбата за освобождението на негрите, след като била преведена на „всички езици“ (Стоу 1932:3). Авторката на преработката за първи път обръща внимание, че историята „е интересна за момичетата, защото показва какво може да направи една жена... обикновен човек като нас... – едно голямо добро на хората“ и я сравнява с „кrale и кралици, които вършат велики дела“ (Стоу 1932:4). Прогресивно настроената английска детска писателка Маршал, самата образована в девическо училище в Мелроуз и по-късно управител на женско университетско общежитие в Глазгоу, става популярна с *История на Шотландия за момчета и момичета* (1906), *Легенда за Беоулф* (1908), *Английска литература за момчета и момичета* (1909). Както е видно, в част от своите заглавия тя приравнява момчетата и момичетата, настоявайки споменаването на вторите. По този начин набелязва започналите нелесни процеси, свързани с възпитанието на децата да вярват в себе си и в това, което могат да направят. Положителното отношение на Маршал към момичетата е доловено и от художника на корицата на нейната преработка, на която са изобразени малката Ева (Евангелина) и Чичо Том, като същият мотив се повтаря и в още една американска версия, за която текстът на Маршал е послужил за основа. Българският превод също излиза с корица с усмихнатите Ева и Том – най-драматичните и героични персонажи в книгата, които олицетворяват самопожертвателната християнска любов и въздействат с искреността на чувствата си. Чрез техните образи Хариет Бичър Стоу постига видима трансформация на пуританската традиция, изразява своята социална визия, като на преден план изпъква светостта на дома и семейството, където жените и децата осигуряват солидна религиозна основа на обществото (вж. Еърхарт 2007:891). С напредването на ХХ век предговорите наблягат все повече на тази нейна феминистична позиция.

Може да се каже, че, погледнато от такава перспектива, посланието на този вариант на романа измества частично фокуса си от този на предходните, а предговорът на Маршал, преведен на български от Р. Марков, съдържа доста новаторски подход при представянето на съдържанието на книгата и значението на всеки отделен човек (герой) за историята. Религиозният аспект обаче е минимализиран, вследствие дълбоките съкращения на текста. Преводачът също иска да насочи вниманието на читателите към важността на възпитанието и затова представя коректно въвеждащия текст на авторката на преработката. Написан с типич-

на, пригодена за малките читатели, стилистика, текстът на предговора, както и на самия роман, е четивен и лесен за възприемане.

„За да накара белите хора да се позамислят за нещастния живот на робите и за да възбуди съчувствие към тях, Хариета написала прочутата *Чичо Томовата колиба*“ пише в краткия предговор *За Чичо Томовата колиба* редакторът Йо(сиф) Данаилов, за издание от поредицата „Златна библиотека за деца и юноши“ (1935). Той започва с изречение за достоверността на разказите, оценява факта, че благодарение на тази книга „хората почнали да разбират, че търговията с роби е позорно и осъдително нещо“ (Стоу 1935:3) и признава нейното историческо влияние, като съветва читателите да се радват, че творбата е една от причините да се постигне освобождение на негрите. Той посочва авторитета на авторката, притежаваща милостиво сърце и жертвоготовност „майка и домакиня“, и натъртено обобщава, че „перото на една слаба жена имà сила да строши тежките окови на робството“ (Стоу 1935:4). До голяма степен Данаилов повтаря модела на Маршал, като обръща внимание и на разпространението на преводите по света, и на историческия факт, че само десетина години след появата на *Чичо Томовата колиба* президентът на САЩ издава прокламация за унищожението на робството.

Дотук става видно, че дори и съкратените версии на романа на Стоу излизат с предговори, които оценяват по достойнство творбата и творчеството ѝ. Добрият предговор може да се сравни с увертюра или преглед, с функцията да предизвика желанието да се прочете цялата книга, да възбуди апетита. Единственото неудобство на предговора е недотам стабилната комуникативна ситуация да се предлага на читателя коментар на текст, с който той още не е запознат, поради което мнозина предпочитат да прочетат предговора след като разберат за какво става дума в самия текст (Jenette 2004:237). Затова част от авторите (или преводачите) избират да се занимаят с тези подробности в послеслова, за да оставят своя вкус у читателя, но могат да бъдат водени и от други мотиви. Мястото, където се сближават предговор и послеслов, е в коментара и мотивировката на художественото произведение, като се търси отговор на въпросите как и защо е написано. Поставен в края на книгата, както е видно и от названието му, послесловът е повече „констативен“ (Ракъовски 1997:143) и вече не е насочен към потенциалния читател, а към реалния. Затова той може да изиграе ролята на финален коректив, стига да не е твърде късно – все пак има последен думата.

Функцията на послеслова е да формулира и обобщи изводите, да „затвори“ книгата (Дамянова 2004:280). Според Цв. Ракъовски, като завършек на една творба, послесловът има предимството да укаже значението ѝ, да заговори със „сериозния тон на обяснението“ и е определен не съвсем сполучливо като „долната граница на текста“, тъй като по-скоро идеята му е да разтвори хоризонта и да отпрати към други текстове. Ако читателят е осъществил свой прочит, различен от разгледания в послеслова, той

следва да коригира посоката и да се съобрази с наложения поглед, в зависимост от това доколко му е предложена свобода или е упражнено насилие над него. След като четенето е приключило пред този паратекст се разкрива широко поле за коментар на идеите, заложени в текста или следващи от него. Авторът на послеслова може да вложи свое послание, което да не съвпада напълно със замисъла на книгата. Послесловът също има рекламен характер и заряд да насочва, коригира, създава рецепция и може да е ориентиран към евентуални бъдещи читатели.

Сложен остава въпросът с изданията на *Чичо Томовата колиба* след 1944 г. в превод на М. Марчевски и на Анна Каменова (над 10 преиздания, първите пет от които не съдържат никакви предговори или послеслови с информация за автора, ситуативни обстоятелства за темата или обстоятелства по написването на текста). Послеслови се появяват едва в изданията от 1969 и 1979 г. от Владимир Филипов (редактор на първото издание на превода на Каменова от 1954 г.), а в тези от 1978, 1985 и 1989 г. от самата Анна Каменова. Споменатите послеслови могат да се нарекат *закъснели* (повече от век след публикуването на книгата); те са също така крайни (последни), отчуждени от момента на писане и неотчитащи рецепцията на романа в българската среда, като налагат безскрупулно (а не препоръчват!) каква да бъде тя. Послесловът в тези случаи се оказва призма, през която прочитът става идеологически, индикатор на ново литературно съзнание, а текстът бива предпазен от „ненужни“ индивидуални посоки на интерпретация. Със своя социалистическо-критически прочит той *осъществява* опит за извеждане на различни смислови принципи и изграждане на нов литературен вкус. Тук е нужно допълнително изследване защо по това време преобладават послесловите (известно е, че през Възраждането те са рядкост, докато предисловията са предпочитаният паратекст). В последните преиздания на издателство „Пан“ (1997, 2005) също липсват паратекстове с каквато и да е информация за автора, книгата, времето на написването ѝ и т.н.

След като Вл. Филипов представя бегло живота и дейността на Хариет Б. Стоу, той отговаря на какво се дължи огромното въздействие, което е оказала книгата на своите съвременници: авторката „с разбиране и съчувствие рисува истинската картина на мизерията и униженията, на които негрите са подложени в Американските щати“ (Стоу 1969:351). Такъв подход се вписва идеално в канона на социалистическия реализъм, без да се отчита какво е вдъхновило Стоу, без да се взема предвид, че това е един провиденчески акт, който засяга световната история... И продължението е в същия дух: „Ние също научаваме за живота и характера на американското негърско население – за неговия хумор, за неговите способности и психика“ (Стоу 1969:351). Няма го битът, няма я вярата, няма го Бог! Научаваме само за три черти на негрите, които са посочени за характер, едната от които прекалено абстрактна. Но Филипов не спира до тук. В абзаца за значителните слабости на книгата, той маркира, че писателката е „дъщеря и съпруга на пастор“, съответно „била

възпитана в религиозен дух“ и че „стига до такива невероятни положения като промяната, която настъпва с Локър, станал под влиянието на квакерите „добър човек“ (Стоу 1969:351). Тази засегната от редактора промяна у антагониста остава напълно неразбираема за социалистическата критика, но дори и разбрана, е манипулирана до неузнаваемост – плусовете се превръщат в минуси и обратното. Послесловът на Филипков *За Харriet Бичер Стоу* стига и до парадоксалните тези: „Стоу е показала неволно, макар и по косвен начин, позорната роля на черквата, която помага на робовладелците, като учи негрите на смирение и покорство. Неволно тя показва, че и добрите намерения на някои отделни хора не могат да премахнат злините на съществуващата в САЩ система“ (Стоу 1969:351). Подобни тези, освен че демонстрират тотално непознаване на религиозната култура и практика на протестантите, са извадени от контекста на книгата. И да не пропуснем забелязването, че историята доказва точно обратното.

В послеслова си *За книгата и нейния автор* А. Каменова до голяма степен следва направеното от Филипков, дори използва цитатите, които той е включил (вж. Стоу 1985: 306-309). Но докато Филипков споделя, че авторката „в *Заключителните забележки*, които не са напечатани в настоящето издание“, обяснява откъде са взети случките и характерите, като цитира цели три изречения от нейния послеслов (Стоу 1969:351), Каменова само цитира същите изречения, без да се впуска в подробности за „Забележки“-те на Стоу и продължава, че според критиците, съвременници на Стоу, тя „не преувеличава ужасите на робството“ (Стоу 1985:307). Думите на героя Сен Клер, които цитират и двамата автори на послесловите, също са извадени от контекста и избилстват с клишета на социалистическия реализъм, свързани с класовата борба. Каменова тенденциозно твърди: „Въпреки че Х. Б. Стоу е отрасла в религиозна среда – баща ѝ е бил пастор, а съпругът ѝ професор по богословие – тя се е придържала към достоверността на събитията... Тя иронизира проповедта на свещеника, че хората са създадени едни да заповядват, а други да се подчиняват“ (Стоу 1985:309). По-скоро обаче Каменова иронизира авторката и не отчита баланса, вложен в характера на героите, както и измеренията на героичното и самопожертвователното у тях, извлечени от библейските образи и мотиви. Преводачката обвинява авторката, че „не е могла напълно да се освободи от влиянието на обкръжението (?), не е могла да прецени и отбележи социалната и икономическата страна на системата на робството, а се е задоволила да изтъкне само нравствената страна.“ Все пак накрая се отбелязва, че и „днес романът ни вълнува“. Според един по-късен критик, като автор Каменова „има богати впечатления от буржоазно-капиталистическото общество и майсторски свързва личната съдба на героите с политическата атмосфера на епохата... неусетно въвежда читателя в класовата борба, показва социалното противоречие“ (Недялков 1974: 26), което явно надделява и при работата ѝ като преводач. Оттук стават ясни преводаческите принципи, от които се ръководи Анна Каменова, и защо предпочита вярност не към автора, а към епохата. След

като преводът винаги съдържа тълкувание, но и тълкуванието е вид превод, се е получила творба със съвсем нови внушения и смисли на български език, за което допринася и послесловът. Това, освен че е друг исторически език, става друг текст, ако не и с други герои.

Анна Каменова не е съвсем коректна и към фактологията – за първия превод тя твърди, че е от 1898 г., без да споменава превода на Мутев; наблюдава на изданията в Съветския съюз – „59 с общ тираж над 2 милиона екземпляра“ (Стоу 1985:306); за книгата споменава само, че е създадена и пропита с „голяма искреност“ – без позовавания на авторката и истината за раждането на романа. Това обяснява защо е избегнато включването на последната глава – за да не противоречи на критическата оценка на преводача и редактора. Освен че преразказва послеслова на Филипов, Каменова и него цитира на места неточно, тъй като наблюдава на избрани моменти. В нейния текст *родина, страна и отечество* се сблъскват на няколко нива, а клишетата звучат несериозно днес, когато читателят може да направи обективна преценка.

Като претендират за позиция на свръхкомпонентност спрямо преведения и редактиран текст, Анна Каменова и Вл. Филипов не се съобразяват с оригиналния текст и с предходните предговори, наложили някакъв публичен образ на творбата. Те се намес(т)ват директно в рецептивното ѝ битие и създават нещо различно, довело прочита до други хоризонти и истини. Двата послеслова (след-говора) единодушно се отказват от коментар на линията за религиозните истини, теми и мотиви, заложили в произведението, което говори за неадекватност спрямо творбата. Техните подсилени от педагогическите институции твърдения преграждат в директиви, задаващи срещата на неосъществяваните все още читатели с художествения текст, а изобилието на преизданията (над 10) в периода 1944–1989 г. спомага за налагането им. Интелектуално-политическият контекст, който е и една от причините книгата да бъде причислена към световната класика, не е предаден обективно в тези най-издавани и тиражирани версии на романа през последните 65 години, в които е очевидно посегателството на същността на оригиналния текст – „неудобните моменти“ в литературата, свързани с искрената християнска вяра, смирение и героизъм, са цензурирани в съгласие с изискванията на социалистическия реализъм.

Чрез подобен дискурс рецепцията се изкривява и манипулира, а адресатът бива „спечелен“ за каузата на новия подход. Обслужен е цялостният прочит чрез идеологеми от различно време и пространство. Така читателят, който познава първите издания или оригинала, се оказва в сложна комуникативна позиция и трябва сам да определя до каква степен да се довери на новия прочит. Това има пряка връзка с факта, че през целия XX век книгата се печата в съкратени и адаптирани варианти; под предлога, че е детско-юношеско четиво, зазвучава по различен от авторския замисъл начин и така постепенно започва да се възприема като част от детската класическа литература. Напълно отсъства последната 45-та глава, с функцията на епилог, която представя идейната

концепция на романа и е неточно наречена от преводачката Анна Каменова и редактора Владимир Филипов „Забележки“. С помощта на издателски бележки или премълчавания относно религиозно-християнския светоглед на авторката на романа и на неговите герои, в съответствие със съществуващата критическата интерпретация, у нас се е създал отчасти превратно разбран образ на класическото произведение. Дори главите в оригиналното американско издание, започващи с мото от Свещеното писание, не са предадени по този начин в нито един български превод, а мотото поема своя дял в реализацията на дадена идея, заложена в творбата с устойчиво място в композицията на книгата/главата, като библейската конструкция в него служи за отправна точка на авторовите разсъждения и на усилието му да въздейства чрез писаното слово (Радев 2002:35) и представлява един от факторите за влияние върху рецепцията.

С напредването на XX век предговорите (и послесловите) намаляват, а в единственото преиздание от XXI в., напълно липсват. Може да се търсят редица причини, довели до въздържането от паратекстове и да се задават въпроси дали книга без предговор изобщо е книга (подобно на Пиер Мариво), дали читателите четат предговорите, имат ли нужда от тях и т.н., но независимо от това, предговорът има своето запазено място в една книга и когато отсъства, това е индикация за някакъв дефицит на текста. Знае се, че присъствието на предговор, дори и силно критически, е повече положителна черта и подтик към, а не възпирание на читателя, като авторът на предговор би трябвало да се сработи с автора на книгата и да допринесе за разбирането на посланието на текста. На български език липсват необходимите критически текстове за романа на Х. Бичър Стоу и нейното творчество. До края на XX век излиза единствен биографичен очерк за авторката, в превод от руски (вж. Иванов 1900), една статия за нея (Рашков 1962), статия *Чичо Томовата колиба в България* (Станчева 1991) по случай 180-годишнината от рождението на Стоу, в която се разглежда накратко животът, делото и творчеството ѝ, както и тези на Д. Мутев, последвани от библиографско описание на издадените преводи на български език. Слабият интерес на изследвачите към романа води до недооценяването му като част от световното културно наследство.

Читателското възприятие на произведението на Стоу претърпява големи изменения за периода от повече от 150 години на наша почва. Чрез разглеждането на предговорите и послесловите на българските издания на *Чичо Томовата колиба* (поместени в 7 български издания и 9 техни преиздания) се установява голяма част от промяната в тенденциите на развитието на неговата рецепция, но и на самите паратекстове. В зависимост от конкретната културно-политическа ситуация рецепцията се измества от философско-религиозното към социално-идеологическото. Все още обаче липсва историческо проследяване и осмисляне на явлениято „паратекст“ в българската литературна действителност, което да обхване развитието на жанровата пълнота, въпреки наличието на отделни изследвания за някои литературни периоди (Д. Леков, Ив. Радев,

Р. Дамянова, Цв. Раковски), които обаче се отличават предимно с класификационен характер и формално-функционален подход.

Представянето на повече контекстуална информация в предговора (или послеслова) за началото, обстоятелствата, фазите на работа дава възможност да се постигне успешен прочит. Въпреки че откакто с теорията си Валери отказва на автора какъвто и да било контрол върху „истинското значение“ на текста (вж. Genette 1997:277), то тази информация е от изключителна важност, ако не за друго, то поне за доближаването до „истинното“ (каквото и да значи това). А проблемът за смисъла, проблематизиран в периода на постмодернизма, остава неразрешен в литературознанието през последните години, което отново повдига въпроса за нуждата от предговори и послеслови. Дългът на българското литературознание към *Чичо Томовата колиба* обаче включва не само създаване на паратекст, който да отразява без изкривяване религиозно-поучителните усилия на Хариет Бичър Стоу, но и пълен превод на „знаменитото ѝ произведение“.

Списък на разгледаните оригинали и български преводи на *Чичо Томовата колиба*:

Стоу, Г. Б. *Чичева Томова колиба или Живот на Негритяните в неволническите държави на Америка* (прев. Д. Мутев). – Български книжици, Цариград, год. 1, 2 1858 – 59, № 1–36. [*Chicheva Tomova koliba ili Zhivot na Negrityanite v nevolnicheskite darzhavi na Amerika*. Prev. D. Mutev. – *Blagarski knzhitsi*, Tsarigrad, god. 1, 2 1858 – 59, № 1–36].

Стоу, Х. Б. *Чичовата Томова колиба или Животът на негрите в Америка*. С.: Ив. Г. Говедаров и сие, 1898. [*Chichovata Tomova koliba ili Zhivotat na negrite v Amerika*. S.: Iv. G. Govedarov i sie, 1898].

Стоу, Х. Б. *Колибата на чича Тома* (съкр. превод М. Москов). В. Търново: Ив. С. Вителов, 1902. [*Kolibata na chicha Toma* (sagr. Prevod M. Moskov). V. Tarnovo: Iv. S. Vitelov, 1902].

Стоу, Х. Б. *Чичовата Томова колиба* (прераб. и стъкмиха за юноши Д. Мавров, Г. Палашев). С.: Картинна галерия, 1911; Хемус 1924, 1932, 1946. [*Chichovata Tomova koliba* (prerab. i stakmiha za yunoshi D. Mavrov, G. Palashev). S.: Kartinna galeriya, 1911; Nemus 1924, 1932, 1946].

Стоу, Х. Б. *Чичо Томовата колиба* (разказана за деца от Х. Е. Маршал, прев. Р. Марков). С.: Т.Ф. Чипев, 1932, 1947. [*Chicho Tomovata koliba* (razkazana za detsa ot H. E. Marshal, prev. R. Markov). S.: T. F. Chipev, 1932, 1947].

Стоу, Х. Б. *Чичо Томовата колиба* (илюстрировано съкратено издание за деца и юноши, прев. Д. Симидов). С.: Златна библиотека, 1935. [*Chicho Tomovata*

koliba (ilyustrovano sakrateno izdanie za detsa i yunoshi, prev. D. Simidov). S.: Zlatna biblioteka, 1935].

Стоу, Х. Б. *Чичо Томовата колиба* (прев. Б. Вечеров). С.: Прозорец, С. 1992 (2 издание). [*Chicho Tomovata koliba* (prev. B. Vechevov). S.: Prozorets, 1992; 2 izdanie].

Стоу, Х. Б. *Чичо Томовата колиба* (прев. Анна Каменова). С.: Народна младеж, 1969, 1978, 1979; Отечество, 1985, 1989. [*Chicho Tomovata koliba* (prev. Anna Kamenova). S.: Narodna mladezh, 1969, 1978, 1979; Otechestvo, 1985, 1989].

Beecher Stowe, H. (1852). *Uncle Tom's Cabin; or, Life Among the Lowly*. Boston: John P. Jewitt.

Beecher Stowe, H. *Uncle Tom's Cabin or Life Among the Lowly*, N.Y.: Barnes and Noble books, 1995.

Uncle Tom's Cabin Told to the Children By H. E. Marshall with Pictures by A. S. Forrest. New York: E. P. Dutton & Co., 1904.

Исползвана литература:

Бончев, Н. *Съчинения*. С.: Български писател, 1983, 266. [Bonchev, N. *Sachineniya*. S.: Balgarski pisatel, 1983, 266].

Дамянова, Р. *Отвѣд текстовете: културни механизми на Възраждането*. С.: Елгатех, 2004. [Damyanova, R. *Otvad tekstovete: kulturni mehanizmi na Vazrazhdaneto*. S.: Elgateh, 2004].

Еърхарт, Х. *Религиозните традиции на света*. С.: Изток-Запад, 2007, 888–890. [Earhart, H. *Religioznite traditsii na sveta*. S.: Iztok-Zapad, 2007, 888–890].

Иванов, И. *Учителка на възрастните и другарка на децата – Бичер Стоу: биограф. очерк* (прев. от рус. Ц. Калчев). В. Търново: книж. Е. П. Христов, 1900. [Ivanov, I. *Uchitelka na vazrastnite i drugarka na detsata – Bicher Stou: biogr. ocherk* (prev. ot rus. Ts. Kalchev). V. Tarnovo: knizh. E. P. Hristov, 1900].

Корсемова, Р., Хр. Манолакев. Авторовият предговор към „Герой на нашето време“ в аспекта на литературната комуникация. // *Годишник на СУ*, т. 91, 2006. [Korseмова, R., Hr. Manolakev. Avtoroviyat predgovor kam „Geroy na nasheto vreme“ v aspekta na literaturnata komunikatsiya. – *Godishnik na SU*, t. 91, 2006].

Леков, Д. *Българска възрожденска литература*. Т. 1. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993. [Lekov, D. *Balgarska vazrozhdenska literatura*. Т. 1, S.: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1993].

Леков, Д. *Възрожденски предговори*. Т. 1. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992. [Lekov, D. *Vazrozhdenski predgovori*. Т. 1. S.: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1992].

Леков, Д. *Писател-творба-възприемател през Българското възраждане*. С.: ДИ „Народна просвета“, 1988. [Lekov, D. *Pisatel-tvorba-vazpriematel prez Balgarskoto vazrazhdane*. S.: DI „Narodna prosveta“, 1988].

Младенова, М. *Елена Мутева 1829–1854. Едно закъсняло завръщане*. С.: Артграф, 2012. [Mladenova, M. *Elena Muteva 1829–1854. Edno zakasnyalo zavrashthane*. S.: Artgraf, 2012].

Недялков, Хр. Анна Каменова на 80 години. // *Деца и изкуство*, 1974, № 4–5, 26–29. [Nedyalkov, Hr. Anna Kamenova na 80 godini. – *Detsa i izkustvo*, 1974, № 4–5, 26–29].

Обявления за български възрожденски издания. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, АИ „Проф. М. Дринов“, 1999. [Obyavleniya za balgarski vazrozhdenski izdaniya. S.: UI „Sv. Kliment Ohridski“, AI „Prof. Marin Drinov“, 1999].

Протохристова, К. *Интерпретация и титрология*. // *Проблеми и аспекти на литературната интерпретация*. Пловдив: ПУИ, 1993. [Protohristova, K. *Interpretatsiya i titrologiya*. // *Problemi i aspekti na literaturnata interpretatsiya*. Plovdiv: PUI, 1993].

Радев, Ив. *Българската литература на XIX век. От анонимност към авторство*. В. Търново: Абагар, 2002. [Radev, Iv. *Balgarskata literatura na XIX vek. Ot anonimnost kam avtorstvo*. V. tarnovo: Abagar, 2002].

Радев, Ив. *Паратекстът и художествената творба през Възраждането*. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993. [Radev, Iv. *Paratekstat i hudozhestvenata tvorba prez Vazrazhdaneto*. S.: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1993].

Ракъовски, Цв. *Паратекстът на литературната творба*. С.: Перон Прес, 1997. [Rakyovski, Tsv. *Paratekstat na literaturnata tvorba*. S.: Peron Pres, 1997].

Рашков, Г. Харriet Бичер Стоу. // *Родна реч*, 1962, № 8. [Rashkov, G. Harriet Bicher Stou. – *Rodna rech*, 1962, № 8.].

Речник на българската литература, т. 2. С.: Издателство на БАН, 1977. [Rechnik na balgarskata literatura. T. 2. S.: Izdatelstvo na BAN, 1977].

Станчева, К. Чичо Томовата колиба в България. // *Икар*, 1991, № 4. [Stancheva, K. Chicho Tomovata koliba v Balgariya. – *Ikar*, 1991, № 4.].

Тематика и стилистика предисловий и послесловий. Москва: Наука, 1981. [Tematika i stilistika predisloviy i poslesloviy. Moskva: Nauka, 1981].

Тодорова, Т. *Списание „Български книжици“ (1858b1862) на прага на новото време*. С.: За буквите – О писменех, 2010. [Todorova, T. *Spisanie „Balgarski knizhitsi“ na praga na novoto vreme*. S.: Za bukвите – O pismenah, 2010].

Genette, G. *Paratexts. Thresholds of interpretation* (transl. Jane Lewin). London: Cambridge University Press, 1997.